

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

В. М. ГОРОБЕЦЬ (Київ)

**Українська зовнішня політика після
Переяслава: стратегічні цілі та
тактичні відступи другої половини
1655 р.**

Характерною особливістю політичного розвитку Центрально-Східної Європи на рубежі середньовіччя — нового часу була наявність там (на відміну від західноєвропейського регіону) великих поліетнічних державних утворень -- Речі Посполитої, Московського царства, Габсбурзького цісарства, Шведського королівства та Оттоманської Порти ¹. Існування у регіоні наддержав (імперій за своєю суттю) детермінувало ситуацію, за якої обставини геополітичного плану відігравали важливу, а подеколи - вирішальну роль у суспільно-політичних процесах, що відбувалися у цій частині європейського континенту.

Не підлягає сумніву і факт надзвичайно тісного зв'язку, який існував у середині XVII ст. між національно-визвольною боротьбою українського народу та розвитком геополітичних процесів у Центрально-Східній Євро-

пі. Варто пригадати, що вже сама підготовка до козацького виступу 1648 р. стала можливою завдяки планам польського короля Владислава IV щодо ведення війни з Портою ². Так само й переможні для козацької зброї результати воєнної кампанії першого року Визвольної війни значною мірою були обумовлені дипломатичною перемогою, здобутою гетьманом Б. Хмельницьким ще напередодні виступу, а саме: залученням до боротьби з Річчю Посполитою важливого стратегічного союзника — Кримського ханства ³.

У наступні роки значення геополітичного чинника у розгортанні на українських землях національно-визвольної боротьби не лише не втратило своєї попередньої ваги, а з огляду на нові завдання (становлення національної держави) значно зросло. Проте саме остання обставина обумовила ситуацію, за якої головні складові елементи геополітичної рівноваги в регіоні змінилися не на користь справи незалежності України. Першим і найбільш відчутним проявом даної метаморфози стала політика кримського керівництва, яка влітку 1649 р. дозволила польській армії уникнути неминучого розгрому під Зборовом, а в червні 1651 р. стала причиною трагічного для українського війська результату Берестейської битви. Саме "кримський" чинник (котрий восени 1653 р. знову виявив себе з негативного боку в Жванецькій кампанії) у поєднанні з провалом українського зовнішньополітичного курсу в Придунайському регіоні став головним стимулом гетьманського уряду для становлення нової системи міжнародних відносин, закріпленої Переяславсько-Московським договором 1654 р. ⁴. Останній, у свою чергу, справляв великий вплив на розвиток міжнародних процесів у Центрально-Східній Європі чи не впродовж усієї другої половини XVII ст. Причому наслідки даного міжнародного акту не втискуються в найбільш очевидну (і, варто зазначити, спрощену за своєю суттю) модель: послаблення Речі Посполитої та зміцнення Російської держави. Вони, безумовно, екстраполюються на більш широке коло міжнародних суб'єктів і, відповідно, зумовлюють значно масштабніші геополітичні зрушення в межах усього центральносхідноєвропейського регіону. Дослідження векторів дії цього впливу вкрай важливе як для розуміння логіки розвитку української зовнішньої політики, так і моделі геополітичної рівноваги в регіоні.

Зважаючи на важливість проблеми, певні її аспекти вже давно привертати увагу дослідників ⁵. Однак через вплив цілого ряду обставин (як об'єктивних, так і суб'єктивних) при їх вирішенні не було досягнуто наукового консенсусу, а іноді й просто спотворювались історичні реалії. Завдання даної праці полягає в тому, аби не лише встановити рівень вірогідності запропонованих раніше трактувань тих чи інших подій, а й спробувати розглянути їх комплексно, у взаємозв'язку одна з одною.

Найближчою у часі й чи не найважливішою похідною українсько-російської угоди 1654 р. став розрив України з Кримом та укладення останнім союзницької угоди з Річчю Посполитою (за визначенням З. Вуйціка, ключового питання всієї тогочасної польської зовнішньої політики ⁶), що зберігала свою актуальність протягом наступних 12 років. Як відомо, прямим наслідком даного перегрупування сил став спільний польсько-кримський похід в Україну взимку 1654—1655 рр., в результаті якого було майже вщент зруйновано Східне Поділля — Брацлавщину. Проте дана кампанія не наблизила польське керівництво до головної мети - повернення "східних кресів" під зверхність короля. На початку серпня 1655 р. україн-

ські війська на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким разом з московськими полками під командою боярина князя В. В. Бутурліна розпочали облогу Кам'янця і лише диво могло врятувати неприятеля від неминучої здачі міста ⁷. Зважаючи на катастрофічне становище, польська сторона вирішила розпочати з гетьманом сепаратні переговори. Зокрема, на початку серпня коронні гетьмани направили до Чигирини з дипломатичною місією родича генерального писаря Івана Виговського — Федора ⁸. Як видно з царського наказу, надісланого до Бутурліна, близькі родинні зв'язки посланця польського короля з впливовим українським сановником викликали в Москві занепокоєння. А тому воєводі наказувалося: "...У гетьмана і у Івана Виговського провідувати всякими засобами, для чого Федір Виговський до нього приїжджав і які з ним листи від гетьманів коронного і польного..." ⁹.

Проте ситуація в регіоні розвивалася таким чином, що Москві не варто було особливо перейматися небезпекою сепаратного українсько-польського порозуміння. Адже саме на той час українське керівництво отримало додатковий стимул для продовження війни з Річчю Посполитою — у боротьбу втрутився шведський король Карл X Густав. 19 квітня 1655 р. представник останнього вручив польському сенату меморіал, який мав остаточно розвіяти сумніви щодо намірів Швеції воювати з Річчю Посполитою.

В історичній літературі існують різноманітні точки зору щодо причин, які спонукали Карла X Густава до виступу проти польського короля. Переважна більшість дослідників одностайна в оцінці особистості 32-річного шведського монарха, войовничість вдачі якого й стала одним зі спонукальних моментів початку воєнної акції. Щоправда, мають рацію ті історики, які не обмежуються висвітленням лише цієї проблеми, а розглядають її на широкому міжнародному тлі, зокрема розвитку та наслідків польсько-українського протистояння. Насамперед слід зазначити, що у Стокгольмі із самого початку з належною увагою поставилися до війни, яка наприкінці 1640-х рр. розгорілася на теренах Речі Посполитої. Щоправда, спочатку шведське керівництво не наважувалося втручатись у внутрішній конфлікт сусідньої держави. Перелом у ставленні до подій намітився з осені 1651 р., коли офіційний Стокгольм почав зондувати (поки що безрезультатно) ґрунт щодо можливості укладення альянсу з тодішніми супротивниками Речі Посполитої -- Трансільванією та Оттоманською Портою ¹⁰.

Новий сплеск зацікавлення польськими справами спостерігається у шведській столиці з 1652 р., тобто часу, коли туди прибув політичний опонент польського короля Яна Казимира, колишній підканцлер коронний Ієронім Радзейовський. Прагнучи повернути собі втрачені майно, гідність і політичний вплив, а вітчизні -- мир і силу, Радзейовський розробив план, який передбачав заміну на польському троні слабкого й скомпрометованого в очах литовських і польських дисидентів, а також українських козаків Яна Казимира на тодішню королеву Швеції Христину. Зрозуміло, що, згідно із задумом экс-підканцлера, головну опору його планів мали створювати ті ж самі литовські і польські дисиденти та українські козаки. З метою залучення останніх на свій бік Радзейовський направив листа Хмельницькому (який, щоправда, був перехоплений поляками) ¹¹.

Чергова ж хвиля зацікавлення шведських політиків перебігом польсько-українського конфлікту зумовлюється повідомленням про українсько-російський альянс та, відповідно до нього, нові титули московського монарха. Ще більше посилювали зацікавленість шведської сторони грандіозні успіхи російсько-українських військ на території Великого князівс-

тва Литовського, що, зважаючи на давнє суперництво з Московією, створювало загрозу для шведських Інфлянт (Лівонії -- територія сучасних Литви та Естонії). У Стокгольмі боялися того, що російські війська зможуть дійти до Балтики і шведи матимуть небезпечного конкурента у справі панування над морем. Першою реакцією стало приготування фінських полків, але у другій половині вересня король наказав передислокувати війська до московського кордону. Вже у той час Карл X Густав виношував плани навесні наступного року розпочати війну, щоправда, поки що відкритим залишалось питання: чи воювати проти Росії в альянсі з Річчю Посполитою, чи, навпаки, проти останньої разом з Москвою¹². Обидва варіанти мали свої переваги. Війна з Росією призупинила б зростання її могутності, а війна з Річчю Посполитою, ослабленою внутрішніми конфліктами і війною на Сході, передбачала незаперечний успіх.

Щоправда, незважаючи на прогнозовану легкість перемог у Польщі, аналіз зовнішньополітичної діяльності Стокгольма в довоєнний час переконав усе ж дослідників у намірах шведського керівництва воювати не проти Польщі, а проти Москви, зростання могутності й агресивності якої розцінювалося як головна небезпека для шведських інтересів. Причому в планах шведського короля Польщі відводилася роль не другого ворога, а, навпаки, союзника в майбутній війні з Російською державою. Зважаючи на тверді наміри Карла X Густава розпочати війну, шведська державна рада хоч і дала дозвіл на військові приготування, все ж не ухвалювала остаточного рішення щодо напряму удару. Частина ради, передовсім безпосередні співробітники короля і він сам, виступала за війну проти Росії в союзі з Польщею, сподіваючись, що остання, перебуваючи в надзвичайно складних умовах війни на Сході, погодиться піти на певні територіальні поступки шведам. Адже наступ шведської армії на Росію кардинально змінив би співвідношення сил і дозволив би Речі Посполитій повернути втрачені у Литві досить значні території. В той час як відмова від "рицарської прислуги" шведів на продиктованих ними умовах могла б поставити Польсько-Литовську державу в ще більш складну ситуацію. Остаточне рішення по цій проблемі у Стокгольмі планували винести після приїзду польського посла, і, як зазначає з цього приводу польський історик А. Керстен, то був для Речі Посполитої останній шанс зупинити велику польську кризу середини XVII ст., яка не тільки на десятиліття, але на кілька століть змінила б розклад сил у Центрально-Східній Європі¹³.

Окремі дослідники висловлюють думку, що спонукальними мотивами для Карла X Густава стали непоступливість, навіть ворожість Яна Казимира, яка була особливо виразною на тлі приятного ставлення московської сторони¹⁴. Крім того, справедливими є зауваження тих істориків, котрі як певний гальмуючий фактор польсько-шведського діалогу називають укладений раніше польсько-кримський союз¹⁵. І, дійсно, оточення Яна Казимира явно переоцінювало воєнне значення кримської допомоги і сподівалося в 1655 р. рішуче переломити хід війни з Росією та Україною на свою користь.

І тому, хоч уже 14 листопада 1654 р. у Варшаві ухвалили інструкцію для польського посла в Стокгольмі стольника сandomирського А. Морштина, де містилися гарантії дотримання Польщею миру і висловлювалася готовність розпочати переговори щодо найбільш вразливого у стосунках королівських дворів питання про права Яна Казимира Вази на шведський трон (і при цьому не приховувалися мотиви поступливості: схилити Карла X Густава до війни з Москвою або принаймні забезпечити його нейтралітет у конфлікті¹⁶), ні ранг, ні кваліфікація посла, рівно як і продемонст-

ровані в інструкції межі компромісних можливостей польського керівництва, не відповідали серйозності моменту.

За таких умов наприкінці 1654 — на початку 1655 р. на тлі значних воєнних і політичних успіхів Москви та відсутності реального бажання польського керівництва піти на поступки північному сусіду і відбувається кардинальна зміна зовнішньополітичних пріоритетів Стокгольма. Вже 27 січня 1655 р. на засіданні державної ради вперше висловлювалася думка щодо перспектив війни з Річчю Посполитою. Причому вельми важливою для розуміння логіки розвитку регіональних процесів є та обставина, що вістря воєнної акції Карла X Густава, розпочатої на польських коронних землях, насправді було спрямоване насамперед проти посилення московських впливів у Центральній Європі, особливо в Балтійському регіоні. Як переконливо доводить воєнний історик А. Штаде, шведський король, розпочинаючи мілітарну акцію в Польщі, насамперед прагнув загородити росіянам дорогу на Балтику, випередити їх на шляху до головної балтійської твердині — Дінсбурга¹⁷.

Готуючись до війни (поки що невідомо, з яким супротивником), Карл X Густав уже 19 січня 1655 р. (н. с.) написав листа українському гетьману Богдану Хмельницькому, де позитивно оцінив попередні шведсько-українські контакти, запевняв у своїй доброзичливості та висловлював сподівання стосовно того, що невдовзі між ними встановляться постійні відносини¹⁸. Разом з листом до гетьмана шведський король надіслав також послання й українському "канцлеру" - І. Виговському, в якому дякував за сприяння в справі налагодження дружніх стосунків між Військом Запорозьким і Швецією¹⁹. Неформальна ж місія Морштина призвела до того, що декілька днів по тому, на згаданому вже засіданні державної ради 27 січня 1655 р., ґрунтовно обговорювалося питання направлення послів до Війська Запорозького.

Зміна політичного клімату на півночі та в центрі Європи цілком задовольняла український уряд, оскільки з'являвся ще один (поки що політичний) союзник Війська Запорозького в боротьбі з Річчю Посполитою. Наскільки серйозні сподівання покладав Хмельницький на сприятливий для українських інтересів розвиток міжнародних процесів у регіоні, зокрема у контексті перспектив укладення угоди про приязнь зі шведами, видно з його сподівань, висловлених у листі до царя від 2 квітня 1655 р.: "Мы желаем, чтоб уже неприятели ляхи сего лета все пропали — чтоб больше крови християнской не проливали и церквей божих не разоряли..."²⁰. Ще більше ентузіазму вселили в гетьмана та його оточення передані ченцем Данилом запевнення Карла X Густава стосовно того, що шведи "... не будуть давати допомоги ляхам, неприятелям твоім і нашим, але обіцяють їх воювати..."²¹. Свою обіцянку Карл X Густав виконав 19 липня 1655 р., розпочавши наступ на коронні землі з моря.

Переяславське-Московський договір 1654 р. не містив заборони на проведення українським гетьманом зовнішньополітичної діяльності. Тому його стосунки з шведським королем, про які він до того ж завчасно повідомляв уряд Олексія Михайловича, з формального боку однозначно поки що не були виявом сепаратизму. Вступ у війну проти Речі Посполитої Шведського королівства та блискучі перемоги шведів на першому етапі війни здавалося повинні були значно спростити завдання Росії добитися перемоги над Варшавою. Однак давнє суперництво Московії та Швеції, а також мотиви вступу останньої до воєнного конфлікту — все це, навпаки, змушувало московських політиків навесні-влітку 1655 р. тривалий час зважувати переваги і недоліки нової міжнародної реальності, не поспішати з визначенням свого ставлення до політичних процесів у регіоні. З огляду

на це уряд Олексія Михайловича затримав і не пропускав до Чигириня посередника в українсько-шведських стосунках — Данила Грека. Такий вчинок московського керівництва явно непокоїв українського гетьмана, і він намагався пояснити Москві користі, які можна отримати від союзу з шведським королем. У листі до Москви від 2 квітня Хмельницький, зокрема, зазначав з цього приводу таке: "Ми вже від чотирьох літ з королевою швейською о приязні договір чинимо, щоб на тих неприятелів — ляхів нам помогла.., зичимо не лише, аби зі Свеї, але і з інших країв на тих неприятелів вашої царської величності войовано..."²².

Однак, незважаючи на запевнення Хмельницького стосовно обопільної користі від розвитку контактів зі шведським урядом, висловлені в листах до царя Олексія Михайловича, думного дяка Ларіона Лопухіна та боярина Іллі Милославського²³, українське посольство на чолі з сотником Кіндратом Бурляєм Москва не пропустила до Швеції. Офіційне пояснення царської адміністрації зводилося до того, що, оскільки між Росією і Швецією відбувається обмін "великими посольствами", направлення гетьманом свого особного посла видається недоцільним²⁴. У наказі В. Бутурліну від 3 липня 1655 р. уряд Олексія Михайловича наголошував на необхідності всілякими способами відмовляти гетьмана і старшину, насамперед Виговського, від дипломатичних контактів із шведським королем, але робити це рекомендувалося таким чином, аби "...вони того собі в образі не ставили, що ми посланців в Свею відпустити не вказали"²⁵.

Вкрай неприємне враження в Москві мала справити також звістка про укладення в Кейданах на Жмуді 17 серпня та 20 жовтня "некоронованим литовським монархом", гетьманом і воєводою, лідером литовських дисидентів Я. Радзивілом, його братом Богуславом, В. К. Гоноєвським, іншими литовськими магнатами та Карлом X Густавом угоди, якою проголошувалася унія Великого князівства Литовського зі Шведським королівством. Як справедливо відзначають дослідники, дана акція не лише клала край ягеллонській ідеї спільного державного життя Польщі та Литви, а й зводила практично нанівець усі успіхи російських військ на території Великого князівства Литовського²⁶. Шведський король обіцяв литовським опозиціонерам відновити попередні кордони їх держави і це неминуче вело до зіткнення шведсько-російських інтересів. Таким чином, об'єктивно склалося так, що логіка розвитку російсько-шведських взаємин не дозволяла царському оточенню легковажити перспективою можливого зміцнення сусіда-конкурента.

Однак уже перший рік союзницьких відносин з Москвою переконливо продемонстрував Чигирину, що російські інтереси далеко не завжди збігаються з українськими прагненнями²⁷. Досить прикметно, що чутки про непорозуміння в стані союзників стали відомими і правителям сусідніх держав. Зокрема, вже 19 серпня (н. с.) трансільванський князь Дердь II Ракоці писав невідомому адресату, що "московит твердо стискає Хмельницького, кається (той. — В. Г.) зараз у своїй клятві; прагнучи свободи, отримав він ярмо — і більше, ніж було під Польщею"²⁸. Інший придунайський правитель — молдавський господар Стефан Георгіца 23 серпня (н. с.) також повідомляв трансільванському князеві про те, що Хмельницький "...не радіє московському товариству, хотів би відійти і перейти на шведський бік..."²⁹.

За таких умов вельми значні за своїми масштабами успіхи Карла X Густава на теренах Корони Польської (17 серпня Ян Казимир залишив Варшаву, слідом за цим Велике князівство Литовське визнало своїм протектором шведського короля, на початку вересня гарнізон польської столиці капітулював) спонукають Хмельницького до того, аби він мало зважав на

вказівки з Москви і, не втрачаючи час, пристав на пропозиції шведського короля щодо укладення угоди про дружбу і взаємодопомогу, передані українському правителю шведським послом О. Ю. Торкватом у середині серпня 1655 р. під мурами обложеного Кам'янця³⁰. Зважаючи на те, що Торкват передав Хмельницькому прохання свого короля щодо надання українською стороною військової допомоги фельдмаршалу графу А. Вітенбергу, гетьман запевняв Карла X Густава в тому, що, "...полишивши облогу міста і самого Кам'янця, найближчим часом підемо спішно на Львів і там чекатимемо вказівок вашої королівської милості"³¹. І дійсно, 24 серпня Хмельницький разом з царськими військами "...прямо під Львів і Глиняни пішли..." і в середині вересня розпочав облогу міста³². Але, зрозуміло, навряд чи варто буквально сприймати слова гетьмана щодо мотивів його приходу в Галичину — заяви українського керівництва восени 1655 р. недвозначно вказують на істинну мотивацію поспішного рейду на захід: козацька шабля мала визначити межі козацького панування, а військова кооперація з шведами допомогти "...визволити Україну свою руську..."³³.

Паралельно з налагодженням стосунків з шведським королем Хмельницький робить певні кроки на шляху нормалізації відносин з Придунайськими князівствами, насамперед з найбільш могутньою поміж ними у військовому та політичному відношеннях Трансільванією³⁴. Дослідники відзначають, що потреба в цьому для Хмельницького назріла в той час хоч би вже тому, що протягом літа українські війська перебували у безпосередній близькості до Придунайського регіону і це, природно, викликало тривогу в місцевих правителів — молдавського та волоського господарів і трансільванського князя³⁵. Проте тут варто також брати до уваги і той факт, що український гетьман завжди намагався проводити активну політику в Придунайському регіоні. Прорахунки в її реалізації влітку 1653 р. призвели до оформлення антиукраїнської коаліції держав, котрі виступили союзниками Польщі, і, природно, значно ускладнили міжнародне становище гетьманату. Розчарування трансільванського князя наслідками союзу з Річчю Посполитою та внутрішня нестабільність у Валахії призвели до того, що вже наприкінці 1654 р. були зроблені перші кроки на шляху налагодження добросусідських стосунків Придунайських держав з Україною³⁶. На початку березня 1655 р. Дердь II Ракоці направив С. Люца з посольством до Хмельницького³⁷. Таким же чином діяв і валаський господар³⁸.

Зрозуміло, що тривале перебування влітку 1655 р. українських та союзних їм російських військ у безпосередній близькості до кордонів Придунайських держав, які формально залишалися союзниками Речі Посполитої, неабияк непокоїло їх правителів. Особливо хвилювався молдавський господар Стефан, пам'ятаючи активність гетьмана Хмельницького в Придунайському регіоні на початку 1650-х рр. та побоюючись, що той знову спробує посадити на один з придунайських князівських столів воєводу Михайла³⁹. Не вірила в щирість українських прагнень до налагодження союзницьких стосунків і трансільванська сторона, яка була переконана, що Богдан не забув і не вибачив ані смерті сина Тимоша під Сучавою, ані розгрому козаків під Сіркою⁴⁰.

Реальним підґрунтям для встановлення союзу могло стати українсько-шведське зближення. Адже лідери впливової при дворі князя Ракоці протестантської течії Чеських братів, зокрема відомий педагог Ян Амос Коменський, принаймні вже з 1650 р. виношували й активно пропагували в оточенні трансільванського князя (опори протестантизму в Центральній Європі) плани рішучої боротьби з папством. Боротьба мала розпочатися з

удару по Польщі, завданого Трансільванією спільно з українськими козаками зі сходу та шведами — з півночі⁴¹. Вторгнення шведів на польські землі в середині 1655 р. ще більше активізувало діяльність Коменського в цьому напрямі, він виступив активним посередником у шведсько-трансільванських стосунках⁴². Однак Дердь II Ракоці не поспішав приймати остаточне рішення щодо напрямів своєї зовнішньої політики, він займав вичікувальну позицію та певний час прагнув лавірувати між Річчю Посполитою і Швецією (так, до речі, як раніше діяв у стосунках з Польщею і Хмельницький). Пояснювалося це тим, що в умовах надзвичайно важких воєнних поразок у Польщі знову ожили плани обрання представника трансільванського двору на польський трон, що, на думку апологетів цієї ідеї, мало не лише втримати князя від збройного вторгнення на землі свого північного сусіда, а й надати йому військову допомогу для відбиття агресії з боку Швеції та Росії. Зокрема, ряд польських сенаторів виробили проект звернення за допомогою до Дердя II Ракоці, пропонуючи йому за це визнати його сина Францішека спадкоємцем польського престолу. Певний час ці плани підтримував архієпископ А. Любомирський, котрий, варто зазначити, навіть не вимагав від майбутнього короля переходу в католицизм. Активно виступали на підтримку цієї ідеї також впливові польські магнати Є. Любомирський та Я. Велєпольський (останній навіть звернувся до Дердя II Ракоці з пропозицією негайно вступити в Польщу на чолі військ, аби рішуче припинити будь-які коливання в цій справі)⁴³. Саме ця обставина, на наш погляд, була визначальною в тому, що посол трансільванського князя на переговорах у Терговиштах Ян Барош не поспішав виказати українській стороні готовність свого правителя укласти угоду з Військом Запорозьким (а не через те, що не довіряв словам українських послів щодо їх приязні зі шведами)⁴⁴.

За таких умов Терговиська чотиристороння зустріч завершилася безрезультатно. Проте це не завадило Хмельницькому на початку вересня 1655 р. дякувати Ракоці за те, що той "...доброзичливо прийняв наших послів та був ласкавим свого листа..., повного благовоління, передати нам..."⁴⁵. Так само і трансільванський посол Костянтин Шаум, прибувши у вересні 1655 р. у Лешно на зустріч з Коменським, заспокоював його, що союз князя Ракоці з Військом Запорозьким не за горами, і "...наслідки цього дуже скоро стануть явними..."⁴⁶.

II

Як уже відзначалося вище, українські політики уважно слідкували за успіхами шведів у Польщі й покладали великі надії на Карла X Густава, розраховуючи за його допомогою остаточно змусити польське керівництво відмовитися від своїх претензій на Україну. Однак легкість перемог шведського короля не сприяла становленню рівноправних союзницьких стосунків між ним і Військом Запорозьким. Як слушно зауважував з цього приводу М. Грушевський, Карл X Густав не стільки завойовував Польщу, скільки вона добровільно йому піддавалася; швидше за все він у той час воював не з Польщею, а з Яном Казимиром⁴⁷. Польські міста, шляхта, магнати присягали шведському королю "як протектору Польського королівства", що передбачало гарантування ним збереження цілісності держави⁴⁸. Більше того, у планах головного консультанта шведського короля з українських питань экс-підканцлера великого коронного І. Радзейовського співпраця з Військом Запорозьким була одним із засадничих елементів агітації польської шляхти і коронного війська на користь протекції Карла X Густава. Так, в авізах з обозу кварцяного війська, яке перейшло

на шведську службу, автор з впевненістю констатував, що козаки відступають від союзу з Росією "... і ціле послушення КИМ шведському віддають, а якби Москва з кордонів не пішла, за універсалом КИМ, а також війська усього спільно вирушити проти них мають..."⁴⁹. Тобто, агітація будувалася на тому, що шведський король — теперішній протектор, а в майбутньому король Речі Посполитої — приведе до послууху козачину, покладе край багатолітній виснажливій війні, а згодом спільними силами подолає і Москву.

Атому й, інспірувавши марш українських військ з-під Кам'янця, Радзейовський у листі до Карла X Густава від 1 жовтня 1655 р. розцінив появу Хмельницького під Львовом як значний політичний успіх шведів. Довідавшись про марш, экс-підканцлер широ вважав сам і запевняв Карла X Густава в тому, що український гетьман прямує до Кракова, аби задекларувати там свою службу шведському королю⁵⁰. Проте не такими були плани Хмельницького, який, як відомо, сподівався, використовуючи слабкість свого супротивника, добитися того, "...чтоб неприятели — ляхи сего лета все пропали..."⁵¹.

Переконливим доказом серйозності намірів української сторони стали дії козацького війська у Галичині. Розгромивши 29 вересня війська гетьмана великого коронного С. Потоцького під Городком, Хмельницький розпочав облогу Львова і водночас направив сильний українсько-російський експедиційний корпус до Вісли. Останній оволодів Люблінном, дійшов до Пулав і Казимира Дольного. Поява українсько-російських військ на власне коронних землях, у безпосередній близькості до польської столиці, викликала тривогу і занепокоєння як з боку поляків, так і шведів. Вже в перших числах жовтня Радзейовський тричі писав до гетьмана, "...затримуючи його і відриваючи від Москви..."⁵². Дії Хмельницького дезорієнтували і Карла X Густава, котрий з метою з'ясування його намірів та зупинки просування українських військ далі на захід 16 жовтня відрядив під Львів свого кур'єра Галюцького⁵³.

Ознайомившись із запитаннями шведської сторони, Хмельницький того ж самого дня приготував листи до короля, які мав відвезти посол Данило Грек, а також детальну інструкцію, що окреслювала позицію української сторони на переговорах зі шведами. До Варшави посол прибув у супроводі 3 тис. козацького загону. Поява такої кількості козаків у столиці гучною луною прокотилася не лише по всій Польщі, а й мала відповідний резонанс у цілій Європі. Як слушно відзначає з цього приводу А. Керстен, ескорт гетьманського посла мав на меті не лише забезпечення його особистої безпеки, а й повинен був продемонструвати силу гетьмана та надати переговорам належної тональності⁵⁴.

Зміст інструкції послові зводився до того, що Військо Запорозьке, за порадою Радзейовського, віддається під протекцію шведського короля, котрому зобов'язується вірно служити за умови дотримання останнім миру з Москвою, укладення шведсько-українсько-російської коаліції, обов'язного зобов'язання сторін про взаємодопомогу проти неприятелів, підготовки до великої європейської війни з Оттоманською Портою (українські козаки спільно з венеціанцями та англійцями мали проводити морські операції, а шведи і росіяни — сухопутні)⁵⁵.

А. Керстен, уважний дослідник політичної біографії одного з найбільш відомих тогочасних польських опозиціонерів Радзейовського, відзначає, що, крім названих вище положень, в інструкції виразно показано прагнення Хмельницького "вивести" экс-підканцлера на політичний Олімп Речі Посполитої (хоч би як віце-короля, що правив би з мандату Карла X Густава), аби за його правління вирішити, нарешті, проблему українсько-польських стосунків⁵⁶.

Однак сформульовані українською стороною умови в жодному аспекті не відповідали шведським планам, причому як стратегічним, так і тактичним. Крім того, перебіг воєнних операцій на півночі Польщі, спільні дії електора бранденбурзького з воєводою мальборським і станами пруськими спонукали Карла X Густава до звернення своєї уваги саме на цей регіон, нехтуючи перспективами укладення пропонуваного українською стороною союзу⁵⁷.

Таким чином, цілком очевидно, що за конкретних умов середини жовтня 1655 р. укладення з Військом Запорозьким формального союзу, який визнавав би існування молодої держави, для шведів втрачало будь-який сенс. В очах польської шляхти він однозначно свідчив би про нехтування монархом взятих на себе зобов'язань, а тому такий крок у нових умовах був неприпустимим для Карла X Густава, оскільки принципово змінив би ставлення до нього місцевої шляхти та населення в цілому. Крім того, надзвичайно серйозним стримуючим фактором на шляху становлення українсько-шведських відносин була Москва. Зокрема, активний учасник українсько-шведського діалогу І. Радзейовський у листі до Карла X Густава від 21 жовтня 1655 р. зазначав з цього приводу таке: "...Якби ще хоч не було з ними москалів, я б мав деяку віру в козаків, а так я боюсь, що ся спілка може наробити замішання і тривогу..."⁵⁸. Австрійський резидент у Варшаві барон Ф. Лізоля також інформував свій уряд про те, що І. Радзейовський та інші поляки в таборі шведського короля наполягають на війні з Москвою⁵⁹.

Саме на такому політичному тлі у першій половині жовтня відбулася зустріч посла українського гетьмана з шведською стороною. Прикметне, що після розмов з Данилом Греком Радзейовський підготував начерк концепції угоди про порозуміння з Військом Запорозьким, який регулював питання: 1) розквартирування на зимівлю козацьких відділів у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах; 2) вибори козацького предводителя (вжито термін "генерал") тощо. Як відзначають дослідники, угода мало чим нагадувала акт міжнародний — швидше за все внутрішній трактат⁶⁰. Чи не єдиним елементом, що виходив за межі Зборівської і Білоцерківської угод, було положення про те, що король у всіх справах, дотичних до стосунків з Москвою, Портою, Валахією і Трансільванією, буде консультиватися з українською стороною.

Причому вже в день приїзду Данила Грека до Варшави Радзейовський надіслав Хмельницькому листа, де сповіщав про те, що Карл X Густав уже не потребує козацької допомоги, отож, гетьман може вертати війська в Україну⁶¹. Мотивацію своїх вчинків екс-підканцлер Речі Посполитої пояснював у цитованому вище листі до шведського короля таким чином: налякана наступом козацьких і московських військ шляхта з Перемишля, Ярослава, Любліна та прилеглих до неї земель постійно апелює до нього з проханням про захист з боку Карла X Густава, оскільки "...всі воєводства навколо віддалися під опіку вашу і дійсно мусять дістати охорону..."⁶².

Очевидними є і наслідки дипломатичного демаршу довіреної особи Карла X Густава для подальшого розвитку українсько-шведських стосунків. Трохи згодом, вже під час слідства над Радзейовським, Данило Грек, котрий у другій половині жовтня, тобто в час отримання Хмельницьким листа від екс-підканцлера великого коронного, перебував у ставці українського війська, стверджував, що гетьман "...так сильно розгнівався, що тут же розірвав того листа на дрібні шматочки, приказуючи, що він живе не за наказами і волею Радзейовського..."⁶³. Згідно із спостереженням Данила, "...з цього моменту почався поворот козаків і їхнє сильне відчуження (від шведського короля. — В. Г.) ..." ⁶⁴.

Зважаючи на попередні домовленості сторін щодо визнання за українською стороною Львова та навколишніх місць (про них, зокрема, інформував у лютому 1656 р. посланець Хмельницького до Варшави)⁶⁵ і стратегічні плани української політики щодо поширення "козацького панування" й на західноукраїнські землі, гнів Хмельницького був цілком виправданим. Щоправда, наявні історичні джерела переконують у тому, що об'єктом невдоволення мав бути не Радзейовський, принаймні не лише він. Інша справа, що польський вельможа на шведській службі невдовзі потрапив в опалу Карла X Густава, а із зими 1656 р. потреба в налагодженні союзницьких стосунків з Військом Запорозьким для офіційного Стокгольма стала значно актуальнішою, ніж восени попереднього року, а тому королівське оточення всю вину за їх охолодження намагалося звалити на опального тепер головного радника короля в українських справах⁶⁶.

Історичні ж факти недвозначно вказують на те, що восени 1655 р. не лише відчуття політичного реалізму зрадило Радзейовського та переважну більшість шведського керівництва. Справа була набагато серйознішою. Як уже відзначалося вище, сам розвиток політичних процесів на теренах Речі Посполитої об'єктивно штовхав уряд Карла X Густава до дистанціювання з Військом Запорозьким. Успіхи шведів на коронних землях досягалися не стільки завдяки шведській зброї, скільки — політичній переорієнтації польської шляхти, причини якої, серед іншого, крилися і в сподіваннях останньої за допомогою Карла X Густава повернути втрачені землі "на східних кресах". Успішне завершення боротьби з Яном Казимиром для Швеції бачилося в продовженні політики протекціонізму по відношенню до лояльної Карлові X Густаву польської шляхти.

А тому, згідно з інформацією польського дослідника Л. Кубані, 30 жовтня 1655 р. і сам шведський монарх звернувся до Хмельницького, по суті, з ультимативною вимогою зняти облогу Львова⁶⁷. Аналогічну думку висловлює з цього приводу й історик шведського правителя А. Пуфендор, зазначаючи з цього приводу, що Карл X Густав зажадав від українського гетьмана, аби його війська залишили Львів і не пустошили навколишні коронні землі, оскільки шляхта Руського воєводства вже склала йому присягу на вірність⁶⁸.

Ще одним підтвердженням того, що діяльність Радзейовського стосовно Війська Запорозького не була виявом його власної ініціативи, а відбивала пануючу на той час в оточенні шведського монарха точку зору, є також повідомлення французького посла при дворі Карла X Густава Авогура, котрий переповідав главі свого уряду слова шведського канцлера стосовно того, що шведи тепер не потребують допомоги ні козаків, ні угорців, котрі б руйнували "справжню Польщу"⁶⁹. Франція і Швеція виступали союзниками в європейській політиці. Отож, у правдивості слів високого шведського урядовця сумніватися не доводиться.

Після демаршу шведської сторони, незважаючи на бажання українського керівництва, задеклароване у зверненні гетьмана до мешканців Львова: "...Його милість шведський король нехай візьме те, що дав йому господь Бог у його володіння, а що нам господь Бог поміг визволити Україну свою руську, при цьому я стою"⁷⁰, а також у заяві генерального писаря Війська Запорозького І. Виговського на переговорах з представниками львівського магістрату про те, що "...доки козацька шабля зайшла, доти також мусить бути й козацьке панування..."⁷¹, отримавши від мешканців міста незначну контрибуцію, наприкінці жовтня 1655 р. українське командування припинило облогу Львова.

¹ Порів.: Podraza A. Problem pograniczny w Europie Srodkowo-Wschodniej (na przykładzie pogranicza polsko-ukrainskiego) // Prace Komisji Srodkowoeuropejskiej / Polska Akademia

Umiejtnosci. - T. IV. - Krakow, 1996. - S. 98-99.

² Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 58—59; Флорья Б. Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Б. Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии. — Вып. 1. — М., 1995. — С. 51—61; Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. — Перемишль; Львів, 1996. — С. 26-55.

³ Про військові аспекти українсько-кримського союзу на початковому етапі Визвольної війни див.: Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. — Кн. 1. — Дніпропетровськ, 1996. — С. 88-102.

⁴ Див.: Степанков В. С. Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. — К., 1995. — С. 6—13; Горобець В. М. Переяславсько-Московський договір 1654 р.: причини і наслідки // Там же. — С. 14-27.

⁵ Див.: Карпов Г. В защиту Богдана Хмельницкого. — М., 1890; Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий, данник Оттоманской Порты / Собр. соч. — СПб., 1905. — Кн. V. — Т. XII—XIV; Грушевський М. С. Історія України — Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — К., 1997; Заборовский Л. В. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х — середине 50-х годов XVII века // Россия, Польша и Причерноморье в XV—XVIII вв. — М., 1979; Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1993; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок руйни. — К., 1998; Kubala L. Wojna moskiewska, R. 1654—1655 / Szkice historyczne. — Ser. 3. — Krakow, 1910; Baranowski B. Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655—1660 // Polska w okresie drugiej wojny polnocnej 1655—1660. — Warszawa, 1957. — Т. 1; Nowak T. Geneza agresji szwedzkiej // Ibid; Wyjciek Z. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w

okresie wojny polnocnej 1655—1660 // Ibid; Idem. Traktat Andrusowski 1667 roku i ego geneza. —

Warszawa, 1959; Idem. Niektóre zagadnienia polityki wschodniej Rzeczypospolitej // Rocznik Lubelski. — 1962(1964). — Т. 5. — С. 28; та ін.

⁶ Wyjciek Z. Traktat, Andrusowski 1667 roku i ego geneza. — Warszawa, 1959; Idem. Niektóre zagadnienia polityki wschodniej Rzeczypospolitej // Rocznik Lubelski. — 1962 (1964). — Т. 5. — С. 28; порівн.: Заборовский Л. В. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х — середине 50-х годов XVII века... — С. 271; Галактионов И. В. Россия и Польша перед лицом турецко-татарской агрессии в 1667 г. // Россия, Польша и Причерноморье в XV—XVIII вв. — М., 1979. — С. 382—383.

⁷ Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1911. — Т. 12. — С. 350.

⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1889. — Т. 14. — С. 883.

⁹ Там же. — С. 884.

¹⁰ Kersten A. Hieronim Radzejewski. Studium wladzy i opozycji. — Warszawa, 1988. — S. 317.

¹¹ Ibid. — S. 317-333.

¹² Ibid. — S. 366.

¹³ Ibid. — S. 375-376.

¹⁴ Див.: Historia dyplomacji polskiej. — Т. 2. / Pod red. Z. Wyjcieka. — Warszawa, 1982.

¹⁵ Див.: Nowak T. Geneza agresji szwedzkiej... — S. 121; Заборо веки й Л. В. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х — середине 50-х годов XVII века... — С. 271.

¹⁶ Wyjciek Z. Jan Kazimirz Waza. — Wroclaw; Warszawa; Krakow, 1997. — S. 105.

¹⁷ Stade A. Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polska w roku 1655 // Studia i materiały do historii wojskowości. — 1973. — Т. XIX. — Cz. 2. — S. 90.

¹⁸ Архив Юго-Западной России. — К., 1914. — Ч. III. — Т. 6. — № 20. — С. 73.

¹⁹ Там же. — № 21. — С. 74.

²⁰ Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. — К., 1961. — № 304. — С. 420.

²¹ Там же. — № 313. — С. 426-427.

²² Документи Богдана Хмельницького. — № 304. — С. 420.

²³ Там же. — № 313. — С. 426-427; № 314. — С. 428; № 315. — С. 429.

²⁴ Центральный государственный архив древних актов (далее — ЦГАДА). — Сибирский приказ. — 1636. — Л. 432—443; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 155.

²⁵ ЦГАДА. — Сибирский приказ. — 1636. — Л. 499—509; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 155.

²⁶ Wyjciek Z. Jan Kazimirz Waza... — S. 109; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 155.

- ²⁷ Див.: Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII-першої чверті XVIII ст. — К., 1995; його ж. Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // Укр. іст. журн. — 1995. - № 4. - С. 45-55.
- ²⁸ Жерела... - Т. 12. - С. 350.
- ²⁹ Transsylvania et bellum boreo-orientale. — Budapeste, 1910. — Т. 1. — Р. 439.
- ³⁰ Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. 6. - С. 76.
- ³¹ Там же. — С. 78; Документи Богдана Хмельницького... — С. 439.
- ³² Там же.
- ³³ Жерела... — Т. 6. — С. 134; Документи Богдана Хмельницького... — С. 340.
- ³⁴ Документи Богдана Хмельницького... — С. 440; Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. — Т. 23. Oktmantar II Racoczy diplomaciai ossrekotte tesiher. — Budapeste, 1874. — Р. 223-226, 236-237.
- ³⁵ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 157.
- ³⁶ Жерела... - Т. 12. - С. 336, 341.
- ³⁷ Там же. — С. 347; Документи Богдана Хмельницького... — С. 440.
- ³⁸ Документи Богдана Хмельницького... — С. 437.
- ³⁹ Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. — Т. 23: Oktmantar II Racoczy diplomaciai ossrekotte tesiher. — Budapeste, 1874. — Р. 223-226.
- ⁴⁰ Monumenta Hungariae Historica... — Т. 23. — Р. 236 — 237.
- ⁴¹ K u r d y b a c h a L. Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce. — Warszawa, 1957. - S. 244-245.
- ⁴² Ibid. - S. 250-251.
- ⁴³ Z a r z y c k i S. Stosunek księcia siedmiogrodzkiego Jerzego Rakozcego II do Rzeczypospolitej Polskiej. Od początku wojny szwedzkiej do wyprawy tegoż na Polskę w r. 1657 // Sprawozdanie dyrekcji c. k. wyższego gimnazjum w Kolomyi za rok szkolny 1889. — Kolomyja, 1889. — S. 41; Czaplinski W. Rola magnaterii i szlachty w pierwszych latach wojny szwedzkiej // Polska w okresie drugiej wojny północnej. 1655—1660. — Warszawa, 1957. — Т. 1. — S. 171,191; Тазбир Я. Роль протестантов в политических связях Польши с Трансильванией в XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV— XVIII вв. — М., 1979. — С. 229.
- ⁴⁴ Порівн.: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... - С. 158.
- ⁴⁵ Monumenta Hungariae Historica... — Т. 23. — Р. 235 — 236; Документи Богдана Хмельницького... — С. 440-441.
- ⁴⁶ K u r d y b a c h a L. Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce... — S. 263.
- ⁴⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси. - Т. 9. — Ч. 2. — С. 1 129.
- ⁴⁸ K u b a l a L. Wojna szwedcka w roku 1655 i 1656. - Lwyw, 1913. - S. 139.
- ⁴⁹ Цит за: K e r s t e n A. Hieronim Radzejewski... — S. 447.
- ⁵⁰ Ibid. - S. 446.
- ⁵¹ Документа Богдана Хмельницького /Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. — К., 1961. -№ 304. -С. 420.
- ⁵² Цит. за.: K e r s t e n A. Hieronim Radzejewski... — S.447.
- ⁵³ Жерела... - Т. 6. - С. 145.
- ⁵⁴ K e r s t e n A. Hieronim Radzejewski... — S. 449.
- ⁵⁵ Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. 6. - С. 86-88, 94-95.
- ⁵⁶ K e r s t e n A. Hieronim Radzejewski... — S. 450.
- ⁵⁷ Ibid. - S. 459.
- ⁵⁸ Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. 6. - С. 82-83.
- ⁵⁹ K e r s t e n A. Hieronim Radzejewski... — S. 463.
- ⁶⁰ Ibid. - S. 451.
- ⁶¹ Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. 6. - С. 215.
- ⁶² Там же. — С. 82-83.
- ⁶³ Там же. - С. 197.
- ⁶⁴ Там же.
- ⁶⁵ Lettres de Pierre des Noyers, secretaire de la rei de Pologne Marie-Louise de Gonzague princesse de Mantoue et de Nevers, pour servil a L'histoire de Pologne et de Suede de 1655 a 1659. — Berlin: Librairie de V. Behr, 1859. — S. 97.
- ⁶⁶ Див.: K e r s t e n A. Hieronim Radzejewski... — S. 447-451.
- ⁶⁷ K u b a l a L. Wojna moskiewska, R. 1654— 1655 / Szkie historyczne. — Ser. 3. — Krakow, 1910. - S. 437.
- ⁶⁸ Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1131.
- ⁶⁹ Там же.
- ⁷⁰ Документи Богдана Хмельницького. — С. 340.
- ⁷¹ Жерела... - Т. 6. - С. 134.

(Далі буде)